

УДК 94 (477):061.2 «1921-1929»

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8\(38\)-2368-2377](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8(38)-2368-2377)

Харламов Михайло Іванович доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Воронянський Олександр Володимирович кандидат історичних наук, професор, професор кафедри ЮНЕСКО “Філософія людського спілкування” та соціально-гуманітарних дисциплін, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

Гонтаренко Людмила Олександрівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін, Національний університет цивільного захисту України, м. Черкаси, <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>.

ПРОБЛЕМИ РЕЄСТРАЦІЇ ТА КОНТРОЛЮ ЗА НЕПРИБУТКОВИМИ ТОВАРИСТВАМИ ТА СПІЛЬНОТАМИ В УСРР У 1920-Х РОКАХ

Анотація. У цій конкретній науковій статті розглядаються та аналізуються основні проблеми реєстрації та контролю за громадськими організаціями, що не мали на меті отримання прибутку в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) у 1920-х роках.

Розглядаються недосліджені та маловивчені проблеми діяльності Центральної міжвідомчої комісії зі справ товариств та спілок та округових міжвідомчих комісій зі справ товариств та спілок УСРР, як одних з найважливіших державних органів у сфері контролю за суспільними організаціями у досліджуваній період історії. Вивчаються спеціальні процедури реєстрації громадських товариств та спілок, контролю за діяльністю суспільних об'єднань, що не мали на меті отримання прибутків. Аналізуються питання діяльності Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР) та органів виконавчої влади у процесах реєстрації та контролю за неприбутковими суспільними товариствами та спілками. Зроблено наступні висновки, що діяльність громадських товариств та спілок, що не мали на меті отримання прибутку в процесі своєї діяльності, в УСРР у 1920-х роках мала складний та специфічний характер.

Суспільні неприбуткові організації, що були створені та працювали у вказаний історичний період надавали для українського народу певну свободу дій, творчості та занять. Проте, переважним чином, усі вони мали заідеологізований характер та слугували більшовицькому режиму у прихованій формі. Вони мали на меті нав'язування українському суспільству комуністичної ідеології зрозумілою для нього мовою. Процедури реєстрації та контролю за неприбутковими громадськими організаціями у зазначений історичний період часу доводять вищенаведені тези. Створення спеціальних міжвідомчих комісій зі справ товариств та спілок, а також жорсткий та ретельний нагляд за реєстрацією та діяльністю неприбуткових суспільних організацій з боку НКВС УСРР та виконавчої влади УСРР призводили до зниження протестного руху українського народу.

Ключові слова: УСРР, міжвідомча комісія, реєстрація, контроль, товариство, спілка, Народний комісаріат внутрішніх справ, статут.

Kharlamov Mykhailo Ivanovych Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy, <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Voronianskyi Oleksandr Volodymyrovych Candidate of Historical Science, Professor, Professor of the department of UNESCO “Philosophy of Human Communication” and Social and Humanitarian Disciplines, State Biotechnology University, Kharkiv, <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

Gontarenko Liudmila Oleksandrivna Candidate of Psychological Science, Associate professor, Associate professor of the department of social and humanitarian disciplines, National university of civil protection of Ukraine, Cherkasy <https://orcid.org/0000-0001-6993-5494>.

PROBLEMS OF REGISTRATION AND CONTROL OF NON-PROFIT SOCIETIES AND COMMUNITIES IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S

Abstract. This specific scientific article examines and analyzes the main problems of registration and control over non-profit public organizations in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in the 1920s. It examines unexplored and little-studied problems of the activities of the Central Interdepartmental Commission for Associations and Unions and District Interdepartmental

Commissions for Associations and Unions of the Ukrainian SSR, as one of the most important state bodies in the field of control over public organizations in the period of history under study. It studies special procedures for registration of public associations and unions, control over the activities of public associations that did not have the purpose of making profits. It analyzes the issues of the activities of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian SSR (NKVD of the Ukrainian SSR) and executive bodies in the processes of registration and control over non-profit public associations and unions. The following conclusions were made that the activities of public associations and unions that did not aim to make a profit in the process of their activities in the Ukrainian SSR in the 1920s had a complex and specific nature. Public non-profit organizations that were created and operated in the specified historical period provided the Ukrainian people with a certain freedom of action, creativity and occupation. However, predominantly, all of them had an ideological character and served the Bolshevik regime in a hidden form. They aimed to impose communist ideology on Ukrainian society in a language understandable to it. The procedures for registration and control over non-profit public organizations in the specified historical period prove the above theses. The creation of special interdepartmental commissions on the affairs of associations and unions, as well as strict and thorough supervision over the registration and activities of non-profit public organizations by the NKVD of the Ukrainian SSR and the executive branch of the Ukrainian SSR led to a decrease in the protest movement of the Ukrainian people.

Keywords: Ukrainian SSR, interdepartmental commission, registration, control, society, union, People's commissariat of internal affairs, charter.

Постановка проблеми. Дослідження професійними українськими та закордонними істориками ретроспективних проблем, аспектів та процесів в державі Україна в період сучасного суспільного розвитку оминають своєю увагою суперечливі процеси діяльності, реєстрації та контролю за неприбутковими організаціями в українській державі у 1920-ті роки. Слід сказати, що наукова актуальність та важливість всебічного та незаідеологізованого дослідження вказаної теми є, на погляд авторів даної наукової розвідки, беззаперечною. Науковий огляд та аналіз процесів виникнення та функціонування неприбуткових суспільних організацій в УСРР, в тому числі вивчення особливостей реєстрації та контролю за неприбутковими товариствами та організаціями 1920-х років, на думку авторів даної статті, є перспективним, актуальним, суспільно значущим та науково важливим. Адже надає можливість дослідити та охарактеризувати раніше не сформульовану та не досліджену науковим товариством істориків проблему історичної науки нашої країни. Потреба дослідити особливості процесів

реєстрації та контролю за неприбутковими суспільними товариствами та спільнотами в цілому у 1920-х роках визначає актуальність даної наукової статті.

Науково-теоретична цінність даної статті може бути пояснена ще й тим, що дослідження проведене у цій науковій розвідці може допомогти у вирішенні раніше не окреслених та не проаналізованих проблем історії неприбуткових суспільних організацій в Україні. На думку авторів, дана наукова розвідка має ще й практичну важливість. Використання досвіду організації, реєстрації та контролю за неприбутковими спільнотами та товариствами нашої країни у 1920-х роках може бути корисним для сфери діяльності неприбуткових суспільних організацій на сучасному етапі розвитку нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що вивчення наукових аспектів реєстрації та контролю за діяльністю неприбуткових організацій в українській радянській республіці у третьому десятилітті ХХ століття є тематичною сферою, що фактично не висвітлювалася в історіографії нашої держави, а також інших країн зарубіжжя. Зацікавлення вказаною досить своєрідною науковою тематикою спонукало не дослідження вказаних історичних аспектів вченими історичного напрямку нашої держави, а також інших країн. Ця наукова робота побудована на основі ряду маловивчених і неопублікованих матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), які вперше вводяться у науковий обіг. В ЦДАВО України до цього часу зберігається велика кількість неопублікованих і недосліджених історичних архівних матеріалів з питань створення та діяльності неприбуткових організацій в УСРР у період зародження нової економічної політики (НЕП) та початку її згортання.

Мета статті – характеристика особливостей реєстрації та контролю за неприбутковими суспільними організаціями в УСРР у 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. Українська Соціалістична Радянська Республіка у досліджуваній історичний етап свого розвитку була однією з найважливіших республік СРСР в соціальному, політичному та економічному контексті. Однак ще на початку 1920-х років в окремих регіонах української республіки, зокрема на території сучасної Черкащини (“Холодноярська республіка”) зберігався досить потужний протестний рух українського селянства проти більшовицької влади. З метою придушення повстанського руху на українських територіях та розповсюдження більшовицької ідеології у 1920-х роках в Україні створювався ряд неприбуткових громадських об’єднань, які мали на меті об’єднання українського суспільства навколо комуністичної ідеології.

Основними типами громадських неприбуткових товариств були: просвітницькі організації, як то - товариство “Просвіта”, товариство “Геть неписемність”; наукові та культурні товариства, мистецькі об’єднання (“ВАПЛІТЕ”, “Плуг”, “Гарт”); добровільні пожежні товариства; освітні та науково-технічні об’єднання, релігій. Усі вони працювали в руслі радянської комуністичної ідеології, окремі з них були створені в рамках політики “українізації”, з метою розповсюдження комуністичних ідей за допомогою української мови та культури.

На початку 1920-х років було видано декілька постанов Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УСРР (ВУЦВК УСРР) та Ради Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР) про порядок реєстрації товариств та спілок, що не мали на меті отримання прибутків, а також про процедури догляду за ними. Згідно з ними усі товариства, спілки та інші об’єднання, що створювалися без мети отримання прибутків мали бути зареєстровані спеціальним чином. Згадані постанови не стосувалися кооперативних артілей та товариств, що діяли згідно окремих спеціальних законодавчих та нормативних постанов. Слід зауважити, що організації, спілки та товариства, що створювалися та працювали на території Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки (АМСРР) підпорядковувалися спеціальним постановам Центрального Виконавчого Комітету АМСРР (ЦВК АМСРР), що своєю чергою розроблялися на основі документів УСРР [1, арк. 27].

Для розгляду справ про реєстрацію статутів товариств та спілок, що не мали на меті отримання прибутків створювалися Міжвідомчі комісії зі справ товариств та спілок (МКСТС). До таких комісій входили: Центральна комісія зі справ товариств та спілок при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР (ЦКСТС при НКВС УСРР) та Округові комісії зі справ товариств та спілок при адміністративних відділах округових виконавчих комітетів УСРР (ОКСТС при АВ ОВК УСРР). ЦКСТС при НКВС УСРР складалася з відповідальних осіб НКВС УСРР (представник НКВС УСРР був головою комісії), посадових осіб Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ УСРР) та членів Всеукраїнської ради професійних спілок (ВРПС). ОКСТС при АВ ОВК УСРР складалася з представників адміністративних відділів округових виконавчих комітетів, округової прокуратури та округової ради професійних спілок [1, арк. 32]. При цьому, слід зазначити, що у випадку необхідності до засідання міжвідомчих комісій могли залучатися певні компетентні представники інших державних та недержавних організацій з правом дорадчого голосу.

До компетенції ЦКСТС при НКВС УСРР відносилися: розгляд та реєстрація статутів товариств та спілок, район діяльності яких

розповсюджувався на всю українську республіку або хоча б на територію більшу ніж один округ УСРР; аналіз діяльності товариств та спілок, в статутах яких було передбачено надання певних переваг, пільг чи привілей їх членам; розгляд та фіксація статутів суспільних об'єднань іноземних громадян на території УСРР без врахування масштабів діяльності неприбуткових організацій. Округові міжвідомчі комісії зі справ товариств та спілок приймали до розгляду та реєстрації статуту громадських товариств та спілок, район діяльності яких не перевищував одного округу в межах УСРР, а в самих статутах організацій не передбачалося пільг та привілей для своїх членів. При розгляді статутів товариств, що торкалися сфери діяльності певних державних відомств, останні обов'язково мали відправити на засідання міжвідомчих комісій зі справ товариств та спілок своїх представників. У випадку непогодження із рішенням ОКСТС при АВ ОВК УСРР щодо реєстрації статуту спілки, зацікавлене відомство протягом тижня могло відправити апеляцію стосовно цього рішення округової комісії до ЦКСТС при НКВС УСРР. Якщо ж центральна міжвідомча комісія відмовляла у реєстрації неприбуткової організації, скарга могла відправлятися до Колегії НКВС УСРР і далі до РНК УСРР [1, арк. 34]. Рішення РНК УСРР стосовно реєстрації тієї чи іншої спілки або товариства вважалося остаточним та оскарженню не підлягало. Неприбуткові організації, діяльність яких розповсюджувалася на усю територію СРСР, в тому числі на адміністративно-територіальні одиниці УСРР реєстрували власні статuti згідно з постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР (ЦВК СРСР) та Ради Народних Комісарів СРСР (РНК СРСР) "Про порядок затвердження статутів та реєстрації товариств та спілок, що не мають на меті отримання прибутків та розповсюджують свою діяльність по всій території СРСР та догляду за ними" від 9 травня 1924 року [1, арк. 35].

Особи, що виявили бажання створити товариство чи спілку, які не мали на меті отримання прибутків, повинні були подати заяву про бажання реєстрації організації до центральної чи округової міжвідомчої комісії зі справ товариств та спілок, оплатити державний гербовий збір та надати до цих комісій п'ять екземплярів проектів статутів. Заява про реєстрацію статуту організації зазвичай подавалася до округової міжвідомчої комісії за місцем знаходження органу правління товариства, статут якого подавався до розгляду. Якщо ж правління громадського товариства знаходилося не в центральному округовому місці, а в певному районі округу, то заява про реєстрацію товариства могла також подаватися до районного виконавчого комітету за місцем розташування організації. Сам райвиконком зі своєю резолюцією вже передавав документацію про реєстрацію товариства чи спілки до округової міжвідомчої комісії зі справ товариств та спілок.

Слід відмітити, що заява про реєстрацію неприбуткового товариства чи спілки мала бути підписана усіма засновниками, а їх підписи засвідчувалися у встановленому законом порядку. У цій заяві також вказувалися: адреса розташування організації, адреси засновників та їх род занять. Центральна та округові міжвідомчі комісії зі справ товариств та спілок могли звільняти від засвідчення підписів тих засновників товариств, які були особисто відомі комісіям або тих, які підписували заяву про реєстрацію товариства безпосередньо при самому поданні заяви в приміщенні комісій, про що секретарі комісій повинні були зазначати при винесенні резолюції по наданій заяві [2, арк. 65].

В статутах неприбуткових товариств та спілок повинна була бути зазначена необхідна та достовірна інформації. Так в статутах зазначали: "...1. Назва товариства чи спілки, його мета, район розташування та форми проведення діяльності. 2. Порядок вступу та виключення з товариства чи спілки. 3. Розмір членських внесків та поряд їх оплати. 4. Склад та організація управлінських органів товариства чи спілки, способи їх створення та поповнення, їх поле діяльності та місце розташування. 5. Строк та порядок скликання загальних зборів товариства чи спілки, форма проведення загальних зборів, їх права та обов'язки. 6. Порядок ведення звітності та особливості ведення економіко-господарчої сфери товариства чи спілки. 7. Порядок та особливості зміни статуту товариства чи спілки. 8. Порядок та процедура ліквідації товариства чи спілки. 9. Особливості взаємовідносин між членами товариства та спілки, а також між членами товариства та спілки з іншими особами та організаціями" [2, арк. 67].

Центральна міжвідомча комісія зі справ товариств та спілок мала право розробляти типові статuti для неприбуткових суспільних організацій та надавати їх для прикладу товариствам. Якщо до ЦКСТС при НКВС УСРР надходили статuti громадських організацій, в яких передбачалося надання їх членам спеціальних привілеїв, переваг чи пільг та закріплення їх в законодавстві, то в такому випадку центральна комісія могла відмовити у реєстрації товариству чи спілці або клопотати перед НКВС УСРР, РНК УСРР та ВУЦВК УСРР про реєстрацію товариства даної організації і закріплення зазначених привілеїв, пільг чи переваг на загальнодержавному законодавчому рівні. Протягом місяця після отримання статуту центральною чи округовою комісією, останні мали винести своє рішення або про затвердження статуту і відповідно реєстрації товариства чи спілки або про відмову в реєстрації. Однією з головних причин відмови у реєстрації неприбуткової суспільної організації була невідповідність мети та методів діяльності товариства чи спілки законам та інтересам радянської держави. Якщо суспільна організація надавала не повний пакет документів для

реєстрації товариства, то міжвідомчі комісії могли запросити додаткову потрібну документацію [2, арк. 68]. В такому випадку місячний термін на процедуру розгляду статуту та реєстрації товариства продовжувався.

У випадку, якщо суспільна організація не отримала відповіді від міжвідомчих комісій стосовно реєстрації товариства чи спілки, або стосовно відмови у реєстрації у місячний термін, останні могли розпочинати свою професійну та громадську діяльність. У випадку відмови у реєстрації статуту організації, засновники товариства чи спілки могли отримати копію постанови міжвідомчої комісії із зазначенням причин відмови. Міжвідомчі комісії зі справ товариств та спілок могли викликати на свої засідання засновників громадських організацій для отримання пояснень, надання додаткових відомостей чи вирішення спірних організаційних питань. Об'єднання декількох зареєстрованих суспільних організацій, а також зміни в статутах вже зареєстрованих товариств чи спілок також відбувалося через міжвідомчі комісії зі справ товариств та спілок у встановленому порядку [2, арк. 70].

Після успішної реєстрації статуту громадської організації в ЦКСТС при НКВС УСРР повідомлення про це публікувалося у офіційному друкованому виданні української республіки: "Вістях ВУЦВК УСРР", а самі статuti зареєстрованих організацій, що діяли на загальнореспубліканському рівні друкувалися у "Збірнику Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР". Кошти для публікації об'яв та статутів у державних друкованих виданнях надавалися засновниками громадських організацій до міжвідомчих комісій разом з установчою документацією. Такса оплати за публікації встановлювалася Народним комісаріатом фінансів УСРР (НКФ УСРР) із погодженням з Народним комісаріатом юстиції УСРР (НКЮ УСРР). У випадку відмови в реєстрації товариства чи спілки, гроші поверталися засновникам. Про всі розглянуті заяви та статuti неприбуткових товариств та спілок, а також про свої рішення по ним округові міжвідомчі комісії зі справ товариств та спілок повідомляли ЦКСТС при НКВС УСРР, надаючи копії протоколів засідань та один екземпляр статуту організації, що не мала на меті отримання прибутку в процесі своєї діяльності [2, арк. 71].

Окремо слід розглянути процеси контролю за діяльність неприбуткових організацій в УСРР у 1920-х роках. На адміністративні відділи районних виконавчих комітетів (райвиконкомів) та адміністративні відділи округових виконавчих комітетів (окрвиконкомів) покладалися спостереження та контроль за законністю суспільної діяльності неприбуткових товариств та спілок та їх відокремлених підрозділів. НКВС УСРР через свої компетентні центральні та місцеві органи контролював фінансові,

господарські та інші операції громадських товариств та спілок з огляду на їх відповідність законам української радянської республіки. Якщо райвиконкоми, окрвиконкоми чи підрозділи НКВС УСРР знаходили порушення у діяльності товариств чи спілок, перші повідомляли про це міжвідомчим комісіям з питань товариств та спілок і тоді діяльність громадських організацій мала бути припинена за рішенням міжвідомчих комісій. На період розгляду справи окремого товариства чи спілки стосовно дотримання ними законності й до винесення остаточного рішення міжвідомчими комісіями діяльність організацій тимчасово призупинялася. Контроль за цим також здійснювався виконавчими комітетами та НКВС УСРР. Якщо ж порушення у діяльності громадських організацій не носили принципового характеру, хиби у діяльності товариств та спілок могли бути виправлені самими організаціями та після їх усунення діяльність суспільних об'єднань могла бути відновлена [3, арк. 61].

Засновники неприбуткових громадських організацій в УСРР у випадку примусового припинення діяльності організації округовими міжвідомчими комісіями могли подати скаргу про це до ЦКСТС при НКВС УСРР у місячний термін після рішення округової комісії. Оскаржити рішення центральної комісії можна було поданням апеляції до Колегії НКВС УСРР, рішення останньої оскарженню та апеляції вже не підлягало. Особи та організації, що перешкоджали діяльності міжвідомчих комісій зі справ товариств та спілок, виконавчих комітетів різних рівнів, органів НКВС УСРР підлягали адміністративній та кримінальній відповідальності [3, арк. 61].

Висновки. Діяльність неприбуткових товариств та спілок в УСРР у 1920-х роках мала своєрідний характер. Громадські товариства, що створювалися та діяли в цей період надавали для українського суспільства певну свободу дій та творчості.

Однак майже усі вони носили ідеологічний характер та мали на меті донесення до українського народу комуністичної ідеології у доступній формі та на зрозумілій мові.

Процедури реєстрації та контролю за неприбутковими суспільними організаціями у досліджуваний період доводять вищенаведені тези. Створення спеціальних міжвідомчих комісій зі справ товариств та спілок, а також жорсткий нагляд за реєстрацією та діяльністю неприбуткових суспільних організацій з боку НКВС УСРР та виконавчої влади української радянської республіки призводили до зниження протестного руху українського народу. В подальшому можливі наукові дослідження у галузі дослідження історії громадських об'єднань в Україні у період після другої світової війни.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 144, оп. 1, спр. 754, 122 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 144, оп. 1, спр. 758, 137 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1263, оп. 2, спр. 5, 78 арк.

References:

1. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.144. Op.11. Spr. 754. 122 ark. [in Ukrainian].
2. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.144. Op.1. Spr. 758. 137 ark. [in Ukrainian].
3. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny (TsDAVOU Ukrayiny). [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAHAAU)]. F.1263. Op.2. Spr.5. 78 ark. [in Ukrainian].